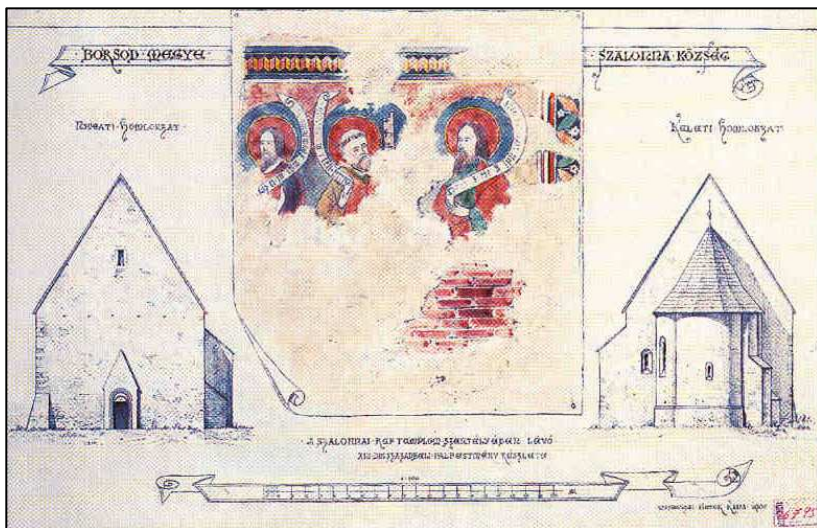

Hokkyné Sallay Marianne

A szalonnai református templom középkori falképei

A templom szentélyének (az egykori rotundának) jól látszik a tégladíszítése

Miskovszky 1900 körül készült rajza a bejáratról, a szentélyről és az elpusztult freskókról

A művészettörténeti szakirodalomban először 1901-ben találkozunk a szalonnai református templomot díszítő falképek említésével. Miskovszky Viktor az Archeológiai Értesítőben leír néhány „felsővidéki” műemléket, köztük Szalonnát is. Az apszisban ekkor még három apostol töredékes alakja megvolt, véleménye szerint eredetileg a 12 apostol díszítette a kis félkör alakú szentélyt. Felíratos tekerceiken minuscula betűs szöveg töredékei maradtak meg. Amennyire kivehető volt az első alak – lándzsájáról ítélve, Mátyás apostol, a középső – kezében kulccsal – Péter lehetett, a harmadikat attribútum nélkül ábrázolták és így már nem volt meghatározható. Az apostol képek alatt Miskovszky a következőket látta: „Rendesen minden román stílusú falfestmény díszszegéllyel leszegett szőnyeget képez, amelyekkel egykor a románkori templomok falai valósággal voltak feldíszítve: falképünk egy ilyen szőnyeget ábrázol, melynek vízszintes szegélye egy román stílusban gyakran előforduló tört vagy zik-zak szalagot mutat.” Végül a látottak alapján kifejti, hogy : „Az apsidiol falfelületének méreteiből, valamint a festmény ezen három alakjának elhelyezéséből ítélve, hat alak az ablak jobb, másik hat alak pedig a bal oldal felületét foglalta el; s valóban kívánatos lenne a többi – még mészréteg alatt lappangó apostolok kilencz alakjait – a mészréteg óvatos lehámozása által, ismét napfényre hozni”. Érdekességként említjük meg, hogy Balla Árpád helybeli reformá-

tus lelkész közlése szerint, egy 1973-ban 88 évesen meghalt szalonai ember elmondta neki, hogy kisiskolás korában, – tehát 1893-95 körül – a szentélyben még körben ott álltak az apostolok.

A fent ismertetett, egyre pusztuló képeket 1922-ben, a templom tatarozásakor, végleg leverhették, majd a munkálatok során új képekre bukkantak. Ezeket a Műemlékek Országos Bizottságától előbb Szőnyi Ottó nézte meg és tett jelentést arról, hogy mit találtak, majd az előkerült festményekről Groh István készített akvarell másolatokat.

A leírások elmondják, hogy a szentély déli oldalán Szent Margit legendájának ábrázolása látható, a szentély tengelyében levő kis apszisban pedig ornamentális töredékek vannak. Ezek – Szőnyi és Groh véleménye szerint – a XII. század végéről, a XIII. század végéről valók. XV. Századiak: a diadalív bélétenek falképei és egy töredékesen fennmaradt felirat. Ugyancsak ekkor került napvilágra a templomhajó É-i falán egy népies jelenet töredéke, valószínűleg Szt. László életének egyik epizódját ábrázolta. Ezt még akkor leverték a helybeliek. A fentiekén kívül az apszis egyik ablak bélétenben két női szentről tesznek említést.

Az 1922-es templomrenováláskor napvilágra került falképeket a helybeli lelkész előbb le akarta meszelni, majd mikor a Műemlékek Országos Bizottsága ezt nem engedte, a képeket ki akarták egészíteni és keretbe foglalni. Erre írta Szőnyi Ottó azt a választ, melynek szövegét érdemes megjegyezni, mert állásfoglalása az akkori műemlék helyreállítási elveket tükrözi. Ez pedig olyan szemléletmódot mutat, amelyet ma is magunkénak mondhatunk. „A falfestmények festett keretezését és a festményekben keletkezett foltok befestését nem engedélyezhetjük, mert ez – bár a legnagyobb gondal hajtassék is végre – mégis zavarólag hat a későbbi tanulmányozásra és megváltoztatja a mindenképp megőrzendő eredeti állapotot. Az ősi magyar kultúrának e szépséges bizonyítékai még hiányos állapotukban is mindenkor büszkeségei lesznek a szalonai templomnak és a művelt emberek nemhogy megütköznenek a százados emlékek időviszontagságok által okozott csonkaságain, hanem épp azt fogják természetesnek találni és a befejezést kegyetlenségnek tekinteni. Hazánk igen sok templomában pl. az ócsai református templomban is igen rongált állapotban láthatók középkori falfestmények és senki sem akad fenn ezen. Külföldön pedig a példák százaira lehetne rámutatni. Ez a művelt emberiség közös megegyező felfogása. A műemlékeket eredeti állapotukban kell hagyni, mert csak így szolgálhat a tudománynak forrásul.” 1922-ben tehát lényeges beavatkozás a megmaradt falképeken nem történt.

A szalonai falképek restaurálására 1951-ben került sor. A munkát Bartha László és csoportja végezte. Erről a munkáról dokumentáció nem áll

rendelkezésünkre. A keveset, amit tudunk róla, a falképek helyreállításának ismertetésében a restaurátorok közlik.

A szalonnai református templomban jelenleg négy különböző korból származó falkép töredéket találunk, illetve az első periódust két korra osztathatjuk, csak keletkezésük ideje között szinte alig van különbség. A periódusokból kettő ugyanakkor egészen csekély töredékkel van képviselve.

1. A legkorábbi festésmaradványok közvetlenül az első vakolatra, alapozás nélkül festett felszentelési keresztek.

2. Ezekkel szinte egy időben készült az egykori körtemplom ma is meglévő keleti karéjában és déli falán talált festett réteg. Az apsidiolban okkersárga és vörös szőnyegmotívum, valamint levéldíszes záró sáv felett figurális falkép – ikonográfiailag megfejthetetlen – töredékeit láthatjuk, sőt egy felirat három betűje is előkerült: MAR... A déli falon az ábrázolás, ha töredékesen is, de megmaradt. A képsorozat antiochiai Szt. Margit legendáját mutatja be.

A legenda szerint Margit egy antiochiai pogány pap leánya volt, akit dajkája megtérített. A fiatal leányt Olybrius kormányzó arra lovagolva meglátta a mezőn, amint éppen birkákat őrzött. A kormányzót elbűvölte a pástortorlányka szépsége és magához hívatta. Margit azonban ellenállt és nem hallgatta meg a férfit. Olybrius ekkor mély pincebörtönbe vettette. Itt a gonosz sárkány alakjában megkísértette a lányt, akinek a kezében levő kereszttel sikerült legyőznie a szörnyeteket. Ezt a megmenekülést azonban a kínzásoknak egész sora követte: megkorbácsolták, hajánál fogva felakasztották, tüzes harapófogóval gyötörték, fáklyával égették, majd forró olajba tették és végül lefejezték. Ezek a kínzások olyan borzalmasak voltak, hogy – így szól a legenda – még maga a zsarnok kormányzó sem bírta nézni s ruhájával elfedte szemét.

Szalonnán a legenda egyes jelenetei pontosan megtalálhatóak és ugyanakkor bizonyos különbségeket is találunk. A történetet indító kép nagyrészt elpusztult, csak két alaktöredéket látunk. Az egyik Margit lehetett – ezt bizonyítja a sárga ruha és a kékes-fekete köpeny –, ugyanis a sorozat képein mindenütt ilyen öltözetben ábrázolják. A másik figurából két hosszú láb töredéke maradt meg. A legendának két jelenetére gondolhatunk: vagy azt ábrázolták, amikor a kormányzó meglátja a leányt, vagy pedig azt, amikor poroszlójával maga elé rendeli. A következő képen ugyanis már a torzonborz, pipaszár lábú, emberi szörny alakjában megjelenő gonosz legyőzését látjuk. A börtönbe vetett Margit a nagy orrú fejet a föld alá tapossa. A lány felett fehér madár, valószínűleg a szentléleknek galamb képében való igen kezdetleges ábrázolása. A figurák alatt okkersárga, szabálytalan rombuszokat alkotó vonalas festés van, a kocka közepén egy-egy ponttal. Majd két alak töredéke következik, deréktől lefelé maradtak meg. Az egyik – a

ruha alapján – megint Margit, a másik egy sárga-vörös ruhás férfi: a gonosztól való megmenekülés után egy poroszló Olybrius elé vezeti Margitot. A két alak alatt ismét megjelenik – sárkány formájában – tekergőzve a gonosz. A többi képtől fekete, okker, fehér és vörös sávokkal elválasztva ábrázolta a középkori festő Olybriust. A kormányzó trónon ül, ruhája okker-sárga, köpenye fekete és vörös, harisnyacipőt visel. Feje sajnos elpusztult. A történet az ostromzás jelenetével folytatódik. A szent felső teste ruha nélkül van, derekára fekete köpenyét tekerték. Jobbján a sárga harisnyakötős, vörös ruhás, fekete köpenyes poroszlót látjuk, balján egy fekete harisnyás, vörös ruhás férfi áll (feje elpusztult), mindkettő ostort, illetve egy vastag kötelet tart a kezében.

A Margit legenda megmaradt képei

A faliképek tulajdonképpen már e jelenettől kezdve egymás fölött két mezőben folytatódnak. Az ostromzás feletti festett réteg azonban elpusztult. Az ostromzás után az alsó sávban újból a trónoló Olybrius jelent meg, előtte

egy dézsaszerű edényben Margitot látjuk, csak a feje látszik ki: nyilvánvalóan a kínszáz sorozatból az olajban főzést ábrázolja. Itt jelenik meg először a szent neve: MAR(gar)ETA. Feje felett újból ott van a fehér galamb, szájában a kereszttel. A felső sávban két alak töredékét találjuk, a NIA és a PERFECT feliratok nem segítenek értelmezésükben. A következő kép betölti mind a két sávot. Margit térden állva imádkozik a kivégzés előtt, felette MARCHUS felirattal, kezében nagy kardot tartó poroszló áll. Visszaidézve a második Olybrius figurát, látjuk, hogy kezének parancsoló mozdulata azt jelenti, hogy a legenda szerinti utolsó kínszáz befejeztével utasítást ad Margit lefejezésére. Fenn a képsáv következő figurája – TEOFIL – felirattal – kezében könyvet tart, majd egy furcsa testtartású férfialak töredéke zárja a falképet. TEOFIL ikonográfiai tévedésből, Mária vagy Szent Dorottyával kapcsolatos legendából kerülhetett a ciklusba. Az alsó mezőben a halott Margitot látjuk, valamint néhány fejet, valószínűleg a Margittal együtt mártíromságra jutottak fejei. A kép fehér színű háttérben helyenként piros csilgiminta van.

A falkép sor teljesen szabálytalanul, befejezetlenül zárul, mind a festett réteg, mind az azt hordozó vakolatréteg, még a diadalív becsatlakozása előtt megszakad, illetve világosan látszik, hogy leverték.

Arcok a Margit legendából

A Margit legendával azonos réteg halvány nyomai felfedezhetők az egykori körtemplom északi falszakaszán is.

3. Az 1976-os restaurálás előtt nem volt tudomásunk arról, hogy a legenda és az ismert 1426-os kifestés között még egy periódus volt. Ennek a legutóbbi gondos feltárásnak nyomán a kis keleti apszis déli oldalán egy, a

korai Margit legenda rétege és a XV: századi réteg között fekvő, azokból szintben és színben egyaránt világosan elkülöníthető festett rétegre buk-kantunk. Feltehetőleg – az anyag és a szín hasonlósága alapján – ebből a periódusból találtak nyomokat a restaurátorok a körtemplom déli falán is, közvetlenül a Margit legenda alatt.

4. A negyedik festési periódus időpontjáról a diadalív északi oldalán levő felirat pontosan tájékoztat.

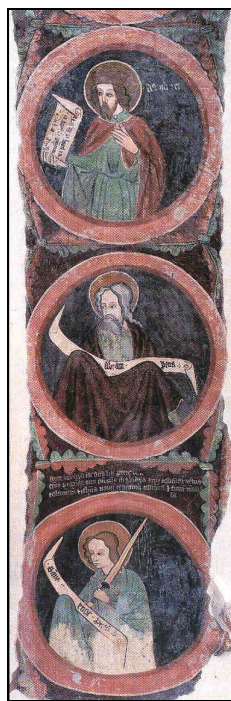
*„Est constructa per et Andrea pittore de Sse.....Domini
Milesimo quadringentesimo Vigesimo Sexto Proxima post .....
Dominica (?) die post Festum Et .....ad hominum memoriam”*

A feliratban szereplő András festőt a szakirodalom Szepesi Andrásban határozta meg. Ő festette 1426-ban a diadalív béli képeit, valamint az ő művének tulajdoníthatók az apszidiolban megtalált töredéknyomok is.

Az utóbbiak igen kis számúak, de a már ismertetett Myskovszky leírás alapján tudjuk, hogy az északi oldalon a könnyeden festett, levegős színezésű két lábtöredék, valamint a déli ruhatöredék az egykori apostol sorozat maradványai. Ugyancsak ehhez a falfestményhez tartozott az apszis déli szegélydíszének maradványa is. „A függőleges irányú szegély pedig veres és zöld levelek közt foglalt fehér szirmú virágokat mutat, mely díszítmény fekete alapon igen hatásos.” – írja Myskovszky. Végül néhány helyen a korábbi függöny motívum felett megmaradtak a XV. századi szintén függönyszerű lezárás nyomai.

A diadalív béli profétasorozatot festett Szepesi András, középen az Istenbárányával. A sorozat színei: erős zöld, vörös, okker és fekete. A festő vörös körkeretben fekete háttér előtt ábrázolta a mondat szalagot tartó profétákat. Felirataik alapján Északról kiindulva a következő sorrendben festették meg őket: Enoch – Ábrahám – Dávid – Istenbáránya – Jeremiás – Dániel – Éliás.

Enoch felett – tehát közte és Ábrahám proféta között a következő szöveget olvashatjuk:

Proféták a diadalívről

ANTE JUDICIUM ISTI DUO SANTI PROFETE (TESTIFICAT)
(FU)ERUNT PUGNANTE CUM ANTE CRISTO CUM GLADIIS
ET IPSI TESTIFICANT VETUS TESTAMENTUM ET
JOHANNES NOVUM TESTAMENTUM TESTIFICAT
FINITUR MODUS SIC(7)

5. A jelzett ötödik periódust a román körtemplom északi oldalába késsőbb bevágott nyílás béléletének egyszerű, ornamentális festése képviseli.

A falképekkel foglalkozó művészettörténeti irodalom a Margit legendát a XII. századra, az 1200 körüli évekre, a XIII. sz. első felére, középre és legutóbb a XIII. sz. 70-80-as éveire helyezte. A templom helyreállításával párhuzamosan, illetve azt megelőzően történt régészeti feltárás, a freskó restaurálása kapcsán tett megfigyeléseink és magának a kép ciklusnak előadasmódja, illetve annak közelebbi vizsgálata úgy véljük, hozzásegít egy, az eddigieknél jobban alátámasztott datáláshoz.

A régészeti kutatás – ezt az előzőkben olvashatták – a XII. század végére – XIII. század elejére teszi a kerektemplom építését, bővítésének időpontját pedig a XIII. sz. második felében határozza meg. A szakirodalomban ez ideig általában korábbi kormeghatározásokat találunk a rotunda építésére vonatkozóan: a XI. sz.-ra, vagy a XII. sz.-ra gondoltak a kutatók. A bővítés tehát igen rövid, maximum 80 év múlva történt és – az ásatás ezt világosan bebizonyította – a rotundának ekkor elpusztult és a feltöltésbe került falazatán a Margit legendával azonos korú falfestmény volt. Az előkerült festett töredékek színben, festékanyagban és vakolatukban azonosak a kép cikluséival. Ugyancsak egyértelműen tisztázódott az is, hogy a legenda vakolat rétege nem fordul rá a bővítéskor épített diadalív keleti falára, sőt jóval a csatlakozás előtt megszűnik. Látszik, hogy az utolsó jelenet erőszakos beavatkozás következtében jelenlegi formájában befejezetlen és teljesen esetlegesen zárul.

A fentiekből azt a következtetést már most levonhatjuk, hogy a falkép keletkezését lehatároló két dátum XII. sz. legvége, illetve a XIII. sz. közepe, azaz véleményünk szerint kb. 1240.

A század közepét mint „antequem” dátumot a következőkkel támasztjuk alá. A bővítés idejét a rendelkezésre álló és a régészeti feltárás leírásakor részletesen ismertetett történeti adatok alapján a XIII. sz. 70-80-as éveire pontosítanám. Szalonna ekkori birtokosa az ott letelepedett Tekus fia István mester, aki éppen ezekben az években emelkedik egyre magasabb rangra. 1284-re már nádor lesz, vagyis a király után első ember az országban. Érthető ha számára a kisméretű körtemplom már nem elegendő és bővíttetni kívánja birtokközpontjának templomát. Ugyanakkor az is valószínű, hogy a tatárjárást követő évek, majd az V. István alatti esztendő – amikor

a Tekus családtól a király elkobozza összes birtokait és csak Kun Lászlótól kapják vissza azokat – nem voltak alkalmasak sem építkezésre, sem a körtemplom teljes kifestésére.

E fentiek alapján most már megkockáztathatjuk azt a véleményünket is, hogy a Margit legenda és a többi vele egykorú, de elpusztult falkép a templom építésének közvetlen befejezése után, vagy legfeljebb egy-két év differenciával készült.

Nem kívánunk ismétlésekbe bocsátkozni, de röviden feltétlenül utalnunk kell ismét a régészeti összefoglalásban ismertetett néhány tényre. A XII. sz. végén XIII. sz. elején épült körtemplom titulális szentje antiochiai Szent Margit volt. A falképpel foglalkozó korábbi irodalom is hangsúlyozza, hogy a szent tisztelete Magyarországon már a XI-XII. században jelentős lehetett. Észak-Magyarországon Szalonnához közel eső területen három rotundáról is tudunk, amelyeket az ő tiszteletére szenteltek: Karcsa (XI. sz.), Süvéte (XIII. sz. közepe) és Boldva elpusztult kerek temploma (1180 körül). III. Béla alatti és utáni tiszteletét valószínűleg az is erősítette, hogy a király első felesége Antiochiai Anna igen vallásos volt és szinte otthonról hozhatta magával Szent Margit kultuszát. Leányukat is Margitnak keresztelték, dédunokájuk pedig Árpád-házi Szent Margit lesz. A király francia származású második felesége Capet Margit névadó szentjét tisztelte benne. Szinte kizártnak tartjuk ezek után, hogy az antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt kis templomot, ne közvetlenül az építkezés befejezése után díszítsék a tituláris szent, népszerűsége miatt is nyilván ismert legendájának képeivel.

Ezt bizonyítja a helyreállítást végző restaurátoroknak az a megfigyelése is, hogy a Margit legenda rétege az első festett réteg a templomban, mivel a felszentelési keresztet alapozás nélkül, közvetlenül a nyers vakolatra festették föl és erre az első vakolatra tették rá az alapozó réteget. Tehát nem új vakolatról van szó a falképek esetében. Nyilván azért történt így, mert a templomot minél előbb használatba akarták venni. Felszentelték tehát még a falképek elkészülte előtt – ekkor készülnek a felszentelési keresztet – és a felszenteléssel párhuzamosan vagy közvetlenül utána kifestik a belsőt.

Ha most már megvizsgáljuk közelebbről a képek ábrázolási módját, kompozícióját, az is alátámasztani látszik elképzelésünket. Az egyszerű fehér háttér előtt szőnyegekre emlékeztető, szinte dekoratív foltokban megjelenő, esetlegesen megkomponált jelenetek, a hol oldal-, hol előlnézetben ábrázolt – ez a nézetváltás egy alakon belül is jelentkezik – figurák tipikusan még a románkori festészet képviselői. A térábrázolás teljes hiánya, az alakok testnélkülisége, csak a ruhák dominálnak, és a sokszor aránytalanul nagy fejek, valamint hosszú pipaszár lábak nemcsak azt tanúsítják, hogy egy helyi, nem iskolázott festő alkotásairól van szó. Anélkül, hogy vitat-

nánk a kép népies voltát, az a véleményünk, hogy ábrázolási módjában egy az 1200-as körüli évekre, a XIII. sz. elejére jellemző felfogásnak primitívebb kivitelezésben való reprezentánsa.

A térbeliség szinte teljes hiányát, ugyanezt a szőnyszerűséget más európai román kori anyagban is megtaláljuk, pl. az aquileiai dóm kriptájának 1200 körüli falképein, vagy a franciaországi Cressac-sur-Charante-ban levő templomosok kápolnájának XIII. sz. elején készült, kevésbé ismert freskóin. Hasonló egyszínű fehér háttér előtt, a tér minden jelzése nélkül jelennek meg a figurák a Bochum-Stiepel-i (Németország) Mária templom északi apszisában. Ezeket is 1200 körülre datálják.

Ismételten hangsúlyozni kívánjuk, itt nem stílusazonosságról, csupán egy felfogásbeli rokonságról van szó, ami véleményünk szerint éppen a XII-XIII. sz. fordulójának, vagy a még azt megelőző kornak sajátja. A magyar festő a maga valóban naív és falusias előadásmódján ennek a felfogásnak, ábrázolási módnak szerény képviselője és ebben nem is áll egyedül a középkori magyar anyagban.

A Pozsony megyei Dejte (Dehtice, Csehszlovákia; ma Szlovák Köztársaság, a szerk.) temetőjének kis körkápolnájában a szentélyhez csatlakozó D-i falat Krisztus születése és ehhez kapcsolódó jelenetek díszítik. A szakirodalom a rotunda építését általában a XII. sz. második felére teszi, egyes vélemények szerint 1230 körüli. A fenti képeknek szintén fehér háttérük van, amit elszórtan csillagok díszítenek. A kompozíció itt is elég kezdetleges, a kép ez esetben is szőnyegre emlékeztet és dekoratív jellege hangsúlyozott. Megjegyezzük, hogy festője kvalitásosabb volt a szalonnai mesternél és festői előadásmódja is egészen más. A dejtei képek korával kapcsolatban a kutatók nagy részének az a véleménye, hogy a XII. sz. végén készültek. Egyesek a XIII. sz. elejére és legutóbb a XIII. sz. 60-70-es éveire datálták. Szerintünk a korábbi datálások közelítik meg jobban az igazságot. Nem kívánunk most részletesen foglalkozni a dejtei képek elemzésével, de a fentebb elmondottak – a térábrázolási mód, illetve annak hiánya, kompozíciós felfogás – a szalonnai freskókhöz hasonlóan ezekre a képekre is érvényesek. Meg vagyunk győződve róla, hogy ebben az esetben két közel azonos korú, XIII. sz. eleji festményről van szó, és a kettő között fennálló különbség nem időbeli differenciát jelent, hanem két különböző képességű és festői stílusukban részben eltérő mestert.

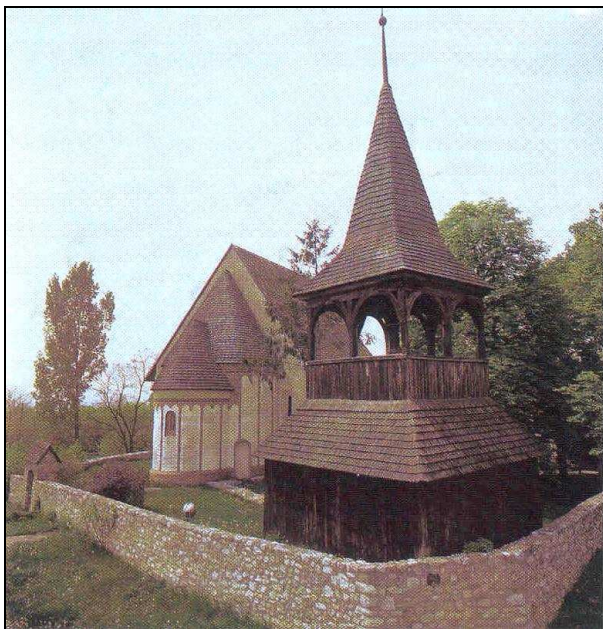
Az 1426-ban készült és Szepesi András által festett falképek jelentős része sajnos elpusztult. Csak a diadalív próféta sorozata alapján végezhetünk ma már vizsgálódásokat stílusára, hovatarozására vonatkozóan.

Két olyan falképpel adódik önkéntelenül is az összehasonlítás, mint a közelben fekvő rudabányai és szentsimoni falképek. Az előbbi 1420 körül készült, az utóbbit – töredékes felirata szerint – 1423-ban festették. A sza-

lonnai próféták fej és arcformálása és a rudabányai alakok arctípusai között sok közös vonás fedezhető fel. Ugyancsak mindhárom kép jó minőségű és fellelhető rajtuk az olasz trecento festészet közvetett vagy közvetlen hatása. Ezt az észak-magyarországi kört a szakirodalom a budapesti, szintén 1420 körül készült belvárosi templom festményeivel hozza kapcsolatba. E képek a XV. sz. elején a magyar kulturális életben vezető szerepet játszó Budán valószínűleg működő ún. budai iskola alkotásai közé tartozhattak.

További feladat lenne e körnek alaposabb megvizsgálása, stíluskritikai elemzése. Sőt meg kellene vizsgálni Szepesi András szerepét: csak Szalonán dolgozott, vagy egy vezetése alatt működő nagyobb műhellyel együtt több alkotást mondhatunk az övének? Ehhez azonban elsősorban arra van szükség, hogy az 1948-ban feltárt és restaurált rudabányai és szentsimoni falképeknél ellenőrizzük a feltárás és a restaurálás hitelességét, megbízhatóságát, mert enélkül a további következtetések biztos eredményt nem hozhatnak.

Az írást a Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. számából vettük át, amely 1981-ben jelent meg.

Előtérben a templom 1764-ben készült fa harangtornya